

KOPALNIA WĘGLA BRUNATNEGO OSKAR W SMOGÓRACH (ZIEMIA LUBUSKA)

THE OSKAR LIGNITE MINE IN SMOGÓRY (LUBUSZ LAND, WESTERN POLAND)

AGNIESZKA GONTASZEWSKA¹

Abstrakt. Artykuł przedstawia historię jednej z ważniejszych kopalń węgla brunatnego na Ziemi Lubuskiej, która znajduje się niedaleko Ośna Lubuskiego. Kopalnia ta działała w latach 1860–1945 pod nazwą Oskar, a następnie do 1961 r. jako kopalnia Smogóry. W publikacji opisano przedwojenne losy kopalni, pokazano miejsca eksploatacji oraz lokalizację szybów i upadowych. W artykule wykorzystano materiały znajdujące się w archiwach niemieckich oraz polskich. Cytowane są dostępne dane dotyczące wydobycia i zatrudnienia. Krótko opisano także odkrycie złóż węgla w tej części Ziemi Lubuskiej oraz stosowaną ówczesnie eksploatację podziemną metodą filarowo-komorową na zawał. Scharakteryzowano również bardzo skomplikowaną budowę pokładów węgla, wynikającą z warunków geologicznych (zaburzenia glaciotektoniczne). Budowę geologiczną przedstawiono na przekrojach geologicznych.

Słowa kluczowe: górnictwo węgla brunatnego, historia górnictwa, podziemna eksploatacja węgla brunatnego, Smogóry.

Abstract. The paper presents history of one of the largest mines in the Lubusz Land, namely the Oskar Mine in Smogóry near Ośno Lubuskie. The mine operated between 1860 and 1945 under the name of Oskar and later as Smogóry until 1961. The paper focuses on the detailed pre-war history of the Oskar Mine, shows its mining area, location of shafts and descending galleries. Available data about the amount of extraction and employment level are presented. The paper is based on remaining German archived materials (Main Mining Office) and on Polish documents. The paper describes briefly the discovery of lignite deposits in the 19th century near Ośno Lubuskie. Underground room and pillar retreat mining used in this mine is also characterized. Complicated lignite bed structure, resulting from geological conditions (glaciotectonic deformation), is discussed. The geological structures is illustrated by a few geological cross-sections.

Key words: lignite mining, mining history, lignite underground exploitation, Smogóry.

WSTĘP

Górnictwo węgla brunatnego funkcjonowało w regionie Ośna Lubuskiego w latach 1850–1961. W okresie tym działało tu kilkadziesiąt podziemnych kopalń, większość przez krótki czas i na niewielkim obszarze. Informacje na ich temat zachowały się szczątkowo. W archiwach niemieckich są dostępne dokumenty dotyczące nadań górniczych, szkice pól górniczych oraz dokumenty własnościowe, które do wybuchu II wojny światowej przekazywano do Wyższego Urzędu Górniczego. Dla największych kopalń zachowały się

częściowo mapy górnicze i dokumentacje geologiczne rozproszone w wielu archiwach.

Polska literatura (zarówno geologiczna, jak i historyczna), w której można znaleźć zaledwie wzmianki o kopalniach z okolic Ośna Lubuskiego jest bardzo uboga, zdecydowanie więcej informacji zawiera przedwojenna bibliografia niemiecka.

Najstarszy znany opis występowania złóż węgla brunatnego na obszarze Brandenburgii (na której terenie było

¹ Uniwersytet Zielonogórski, Instytut Budownictwa, ul. Prof. Z. Szafrana 1, 65-516 Zielona Góra; e-mail: A.Gontaszewska@ib.uz.zgora.pl.

położone Ośno Lubuskie) znajduje się w pracy Klödena (1829), choć już w 1788 r. opisywano te złoża w okolicy Frankfurtu nad Odrą, błędnie uważając je za węgiel kamienny (Wedde, 2012). W pracy Plettnera (1852) można znaleźć opisy profili otworów wiertniczych z okolic Ośna. Autor ten wymienia także kilka działających tam wówczas kopalń oraz podaje mapę złóż węgla brunatnego w Brandenburgii. Bardzo dokładny opis historii odkrycia i początków wydobycia węgla brunatnego z tego regionu znajduje się w pracy Cramera (1872). Pietzsch (1925) wspomina o złożu węgla ciągnącym się od Trzemeszna przez Sulęcín do Ośna i również wymienia kilka działających kopalń, podobnie jak w swoim podręczniku Klein (1927). Są to jednak bardzo krótkie, z reguły kilkudzaniowe, opisy kopalń i złóż.

WARUNKI GEOLOGICZNE I GÓRNICZE OKOLIC OŚNA LUBUSKIEGO

Pokłady węgla brunatnego z okolic Ośna Lubuskiego znajdują się w osadach przeobrażonych glacictektonicznie, czyli związanych z bezpośrednią działalnością lądolodu – jego przemieszczaniem się na południe, ciężarem oraz przemarzaniem gruntu. Głębokość oddziaływania mechanicznego lądolodu szacuje się na co najmniej 150–200 m (Mojski, 2005). W zachodniej Polsce do najważniejszych stref występowania zaburzeń glacictektonicznych zalicza się Łuk Mużakowa, Wzgórza Żarskie, Dalkowskie, a także Wał Zielonogórski oraz Wzgórza Osieńsko-Sulechowskie.

Procesy glacictektoniczne rozwijały się szczególnie intensywnie na obszarach marginalnych lądolodu. Struktury glacictektoniczne zachodniej Polski powstały głównie w trakcie zlodowacenia sanu 2 (Mojski, 2005) lub sanu 2 i odry (Urbański, 2002), a lądolody następnych, młodszych zlodowaceń mogły spowodować kolejne zmiany strukturalne.

Glacictektonika ma ogromne znaczenie w udostępnianiu złóż węgla brunatnego w tej części Polski. Przedwojenne

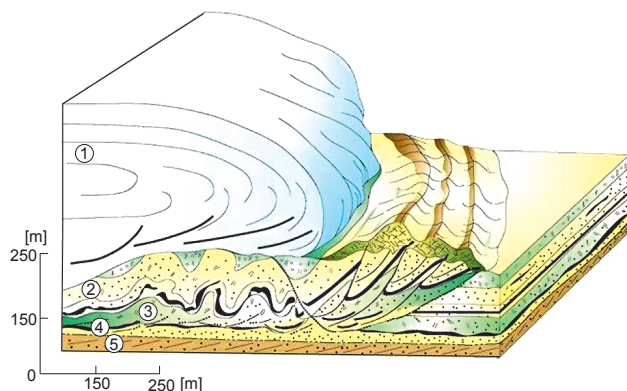

Fig. 1. Schemat powstawania moreny spiętrzonej (Kupetz, 1997)

1 – lądolód, 2 – piasek, 3 – piasek ze żwirem, 4 – węgiel brunatny, 5 – podłoże niezdeformowane

Diagram of push moraine formation (Kupetz, 1997)

1 – glacier, 2 – sand, 3 – sand with gravel, 4 – lignite, 5 – undeformed basement

W polskiej literaturze powojennej znajdują się jedynie lakoniczne opisy (oparte na materiałach niemieckich) dziewięciu siodeł z trzema pokładami w okolicy Ośna (Poborski, 1949). O eksploatacji na tym obszarze wspomina także Suszyński (1946) oraz Żaba (1978).

Jak dotąd najdokładniejszy opis górnictwa węgla brunatnego z okolic Ośna Lubuskiego znajduje się w pracach autorki (Gontaszewska, 2015a–c, 2016).

Niniejszy artykuł przedstawia historię największej i najdłuższej działającej kopalni okolic Ośna Lubuskiego – kopalni Oskar. Z pewnością nie są to kompletne dzieje tego zakładu górniczego, szczególnie w odniesieniu do XIX w., co jest spowodowane ubogim zbiorem danych archiwalnych.

wydobycie odbywało się praktycznie wyłącznie w strukturach glacictektonicznych typu fałd lub łuska, gdzie pokłady węgla, występujące pierwotnie na dużych głębokościach, zostały wyciśnięte ku powierzchni terenu (fig. 1).

Przedmiotem eksploatacji w kopalni Oskar, podobnie jak w okolicznych kopalniach, był I środkowopolski pokład węgla zwany w zachodniej Polsce pokładem Henryk, a w przedwojennej literaturze niemieckiej Oberflöz (współcześnie – 1. Lausitzer Flöz). Pokład Henryk występował w okolicy Ośna Lubuskiego w postaci dziewięciu równoległych do siebie i rozciągniętych równoleżnikowo antyklin, zwanych w górnictwie węgla brunatnego siodełmi (fig. 2). Siodeła zostały częściowo zerodowane przez kolejne lądolody i najczęściej znajdują się pod cienkim przykryciem glin zwałowych. Wydobycie koncentrowało się w miejscach, gdzie pokłady znajdowały się najpłycej, najczęściej w przegubach siodeł.

Pierwotnie pokład Henryk był położony na wysokości ok. 0 m n.p.m. W rejonie Ośna Lubuskiego został on wypiętrzony do rzędnej ok. 100 m n.p.m., natomiast w obrębie Wału Zielonogórskiego – aż do 170 m n.p.m. (Gontaszewska, 2015a).

Złoże udostępniano za pomocą szybów lub upadowych oraz chodników poziomych, które następnie służyły do transportu urobku (w kopalni Oskar – podziemną kolejką). Szyby drążono w najwyższych punktach siodeł. Chodniki wykonywano w pokładzie węgla. Zwykle z podszybia odchodziły dwa chodniki do końca pokładu (tzw. wyklinowanie), głębszy służył jako chodnik odwadniający, płytszy – jako transportowy. Chodniki wykonywano w spągu pokładu, w odstępach ok. 20–30 m (Gumprecht, 1952). Ze względu na częste występowanie nawodnionych piasków (kurzawek), zarówno w stropie, jak i w spągu pokładu unikano przechodzenia poza granice pokładu. Eksploatację złoża rozpoczęto od granicy złoża i cofano się do chodnika głównego. Wydobycie prowadzono metodą filarowo-komorową (zabierkową) na zawał. Metoda ta polega na wybieraniu węgla w komorach z pozostawieniem filarów ochronnych z niewybranej kopaliny (Klein, 1927; Gumprecht, 1952).

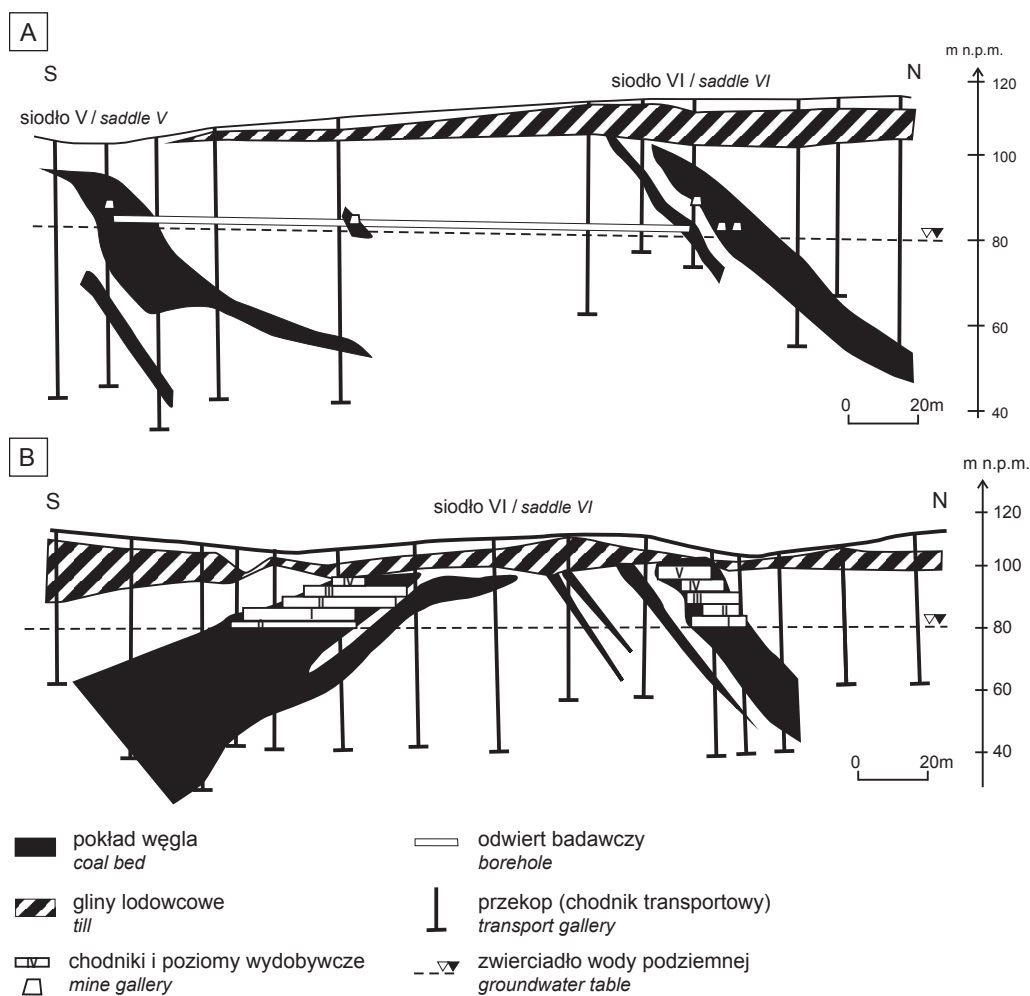

Fig. 2. Uproszczone przekroje geologiczne przez siodło V i VI kopalni Smogórz (Gontaszewska, 2015b)

Simplified geological cross-section of fold (saddle) V and VI of the Smogórz Mine (Gontaszewska, 2015b)

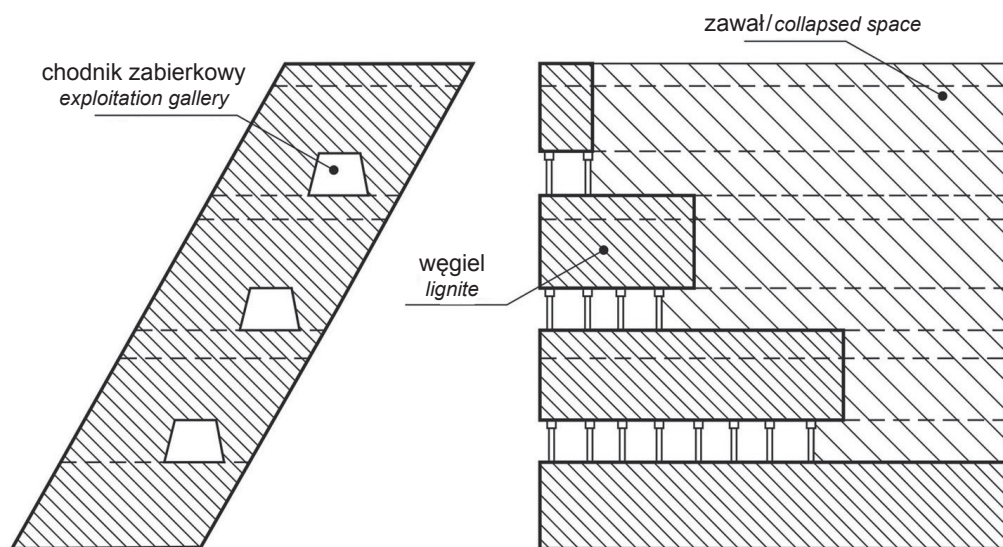

Fig. 3. Eksploatacja stromego pokładu o niewielkiej grubości, typowego dla kopalni Oskar (Gontaszewska, 2015a)

Exploitation in a steep lignite layer with small thickness, typical in the Oskar Mine (Gontaszewska, 2015a)

W przypadku pokładów węgla leżących stromo (co dotyczyło także kopalni Oskar) chodniki zabierkowe (eksploatacyjne) prowadzono piętrowo (fig. 3), schodząc z eksploatacją w dół. Przykładowo dla siodeł I oraz II kopalni Oskar wykonano 110 chodników zabierkowych dla pokładu dolnego oraz osiem dla pokładu górnego. Chodniki takie łączono szybkami zsypowymi, którymi zrzucano węgiel do niższych chodników, a następnie do chodnika głównego, którym transportowano urobek na podszybie. Wysokość

podziemnego wyrobiska eksploatacyjnego (zabierki) w komorze z reguły nie przekraczała 5 m, a wielkość samej komory wynosiła od 3×4 do 4×5 m. Przy wybieraniu węgla zabezpieczano strop drewnianą obudową ze stropnicami i stojakami oraz okładziną. Drewno to rabowano po zakończeniu zabierki, co powodowało zawał nadkładu. Po zawale stropu i uspokojeniu się górotworu przystępowano do wykonywania kolejnej zabierki (Gumprecht, 1952; Gontaszewska, 2015a).

ODKRYCIE WĘGLA BRUNATNEGO W OKOLICY OŚNA LUBUSKIEGO

Najstarsza wzmianka o złożach węgla brunatnego w Brandenburgii (do której zaliczały się okolice Ośna) pochodzi z 1801 r. i zawarta jest w liście napisanym przez sulęcińskiego aptekarza do króla pruskiego. Donosi on o znalezieniu złóż *tlustej, czarnej ziemi* zawierającej związki żelaza (tzw. Alaunerde, występująca często w nadkładzie węgla brunatnych) ćwierć mili za miastem (Cramer, 1872). Można jednak mniemać, że sam węgiel był widywany wcześniej, gdyż lokalnie występuje on wręcz na powierzchni terenu. Do połowy XIX w. nie były jednak powszechnie znane jego cenne właściwości. Dopiero w latach 40. i 50. XIX w., głównie dzięki rozwojowi przemysłu, który potrzebował coraz większej ilości opału do maszyn parowych, nastąpiło masowe poszukiwanie złóż węgla i zakładanie kopalń (fig. 4), podobnie jak w innych regionach Brandenburgii czy Dolnego Śląska i Łużyc (Gontaszewska, Kraiński, 2010; Gontaszewska, 2011).

Wydobycie kopalni regulowało prawo górnicze (Preußische Berggesetz) (Jaros, 1984). Osoby ubiegające się o zezwolenie na eksploatację dokonywały zgłoszenia (Mutung)

w Wyższym Urzędzie Górniczym (Oberbergamt), podając w zgłoszeniu miejsce znalezienia kopaliny oraz proponowane rozmiary i nazwę pola górniczego. Władze górnicze sprawdzały czy na danym terenie nie ustanowiono już nadania. W przypadku kilku zgłoszeń dotyczących tego samego obszaru decydowała kolejność zgłoszenia. Wyższy Urząd Górniczy wydawał następnie nadanie (Verleihung). Okolice Ośna podlegały do 1861 r. Wyższemu Urzędowi w Berlinie, a następnie w Halle (Saale) (Jaros, 1984; Sperling, 2004). Siedziba okręgu górniczego znajdowała się we Frankfurcie nad Odrą (Sperling, 2004).

W archiwach Preußisches Oberbergamt Halle (Saale) zachowały się akta (zapewne niekompletne) niektórych kopalń (bądź też samych pól górniczych) okolic Ośna Lubuskiego zatytułowane *Berechtsame*, co można tłumaczyć jako „pozwolenie na wydobycie”. Akty te zawierały zgłoszenia, nadania oraz szkice pól górniczych.

Najstarsze zachowane nadania pól górniczych w omawianych okolicach to nadania dotyczące pola Carl w Smogórach

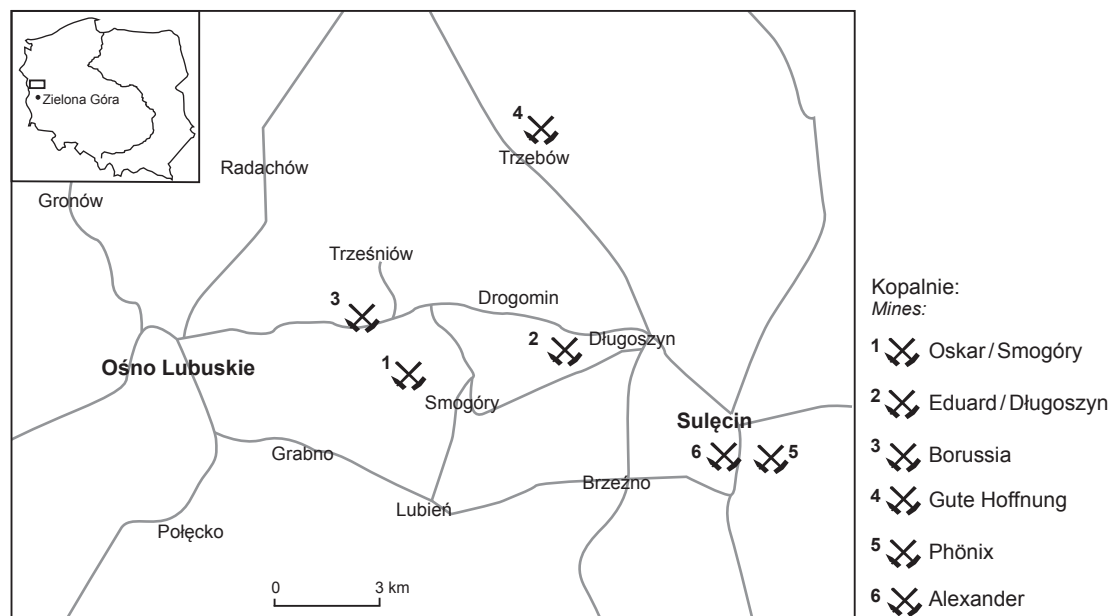

Fig. 4. Lokalizacja najważniejszych kopalń okolic Ośna Lubuskiego

Map of the most important mines near Ośno Lubuskie

z 1851 r. (LS-A F 38, XVa C Nr 25) oraz Bergsegen i Rudolph z 1856 r. (LS-A F 38, XVa B Nr 16). Takich nadań było zapewne co najmniej kilkadziesiąt, lecz na większości z nich nigdy nie podjęto eksploatacji. Można jednak naliczyć przynajmniej kilkanaście kopalń, które działały w okolicy Osna Lubuskiego (Cramer, 1872; Jaros, 1984; Gontaszewska, 2015c).

KOPALNIA OSKAR W SMOGÓRACH

Powstanie kopalni Oskar w Smogórach (Schmagorei, następnie Treuhofen) można datować na 1860 r., kiedy to złożono wniosek o nadanie pola górniczego o nazwie Oskar (LS-A F 38, XVa O Nr 11). W innych źródłach podano natomiast datę 7 lipca 1866 r. (Jaros, 1984). Można jednak podać także 1851 r., gdyż w późniejszych latach włączono do kopalni wspomniane już wcześniej najstarsze w okolicy pole Carl, które w 1865 r. wraz z polami Ferdian, Rudolph i Bergsegen utworzyło pole Carlsglück (LS-A F 38, XVa C Nr 25, LS-A F 38, XVa C Nr 103).

Zachowały się dane o wydobyciu z lat 1851–1869. Wydobycie kopalni Carl, a następnie Carlsglück, wzrosło z 334 ton w 1851 r. do ponad 12 tys. ton w 1869 r., przy zatrudnieniu wynoszącym średnio 7 lub 8 osób (Cramer, 1872).

Podobnie jak w innych regionach (np. okolice Zielonej Góry lub Żar) w efekcie kryzysu ekonomicznego, jaki miał miejsce w Niemczech w latach 20. XX w., nastąpiła likwidacja nieren-townych kopalń, a inne kopalnie, z reguły większe, przejmowały ich pola górnicze. W latach 40. XX w. funkcjonowało w okolicy już tylko kilka czynnych kopalń – Oskar w Smogórach, Borussia w Trzeźnowie oraz Eduard w Długoszynie (fig. 4).

W 1904 r. nastąpiła konsolidacja 16 pól górniczych, m.in. Carlsglück oraz Oskar. Nadano im wspólną nazwę Oskar (LS-A F 38, XVa O Nr 72, Braunkohle 1906, str. 302).

Kopalnia Oskar była własnością Carla Rudolfa von Bohtza, właściciela kopalni Carlsglück, a także majątku (dóbr ry-cerskich) Smogóry. Zachowała się informacja o przymusowej licytacji kopalni Oskar w 1910 r. (LS-A F 38, XVa O Nr 72). W późniejszych latach utworzono Gwarectwo Oskar (od 1922 r. Oskarssegen), w którym von Bohtz miał zapewne znaczące udziały, gdyż we wspomnieniach ówczesnych mieszkańców funkcjonował nadal jako właściciel kopalni (Linke, 2012). Gwarectwo w latach 30. XX w. przeszło na własność spółki akcyjnej Anhaltische Kohlenwerke w Halle (Saale).

Fig. 5. Fragment mapy w skali 1:100 000 z 1899 r. z zaznaczonymi kopalniami Borussia, Paul, Oskar oraz Eduard

Schmagorei – Smogóry, Langenfeld – Długoszyń, Heinersdorf – Drogomin, Breesen – Brzeźno, Grb – kopalnia, Bhf – dworzec, Zgl – cegielnia, Gut – majątek, Vw – gospodarstwo

Part of map (original scale: 1:100,000) from 1899. Borussia, Paul, Oskar and Eduard mines are marked

Schmagorei – Smogóry, Langenfeld – Długoszyń, Heinersdorf – Drogomin, Breesen – Brzeźno, Grb – mine, Bhf – railway station, Zgl – brickyard, Gut – estate, Vw – farm

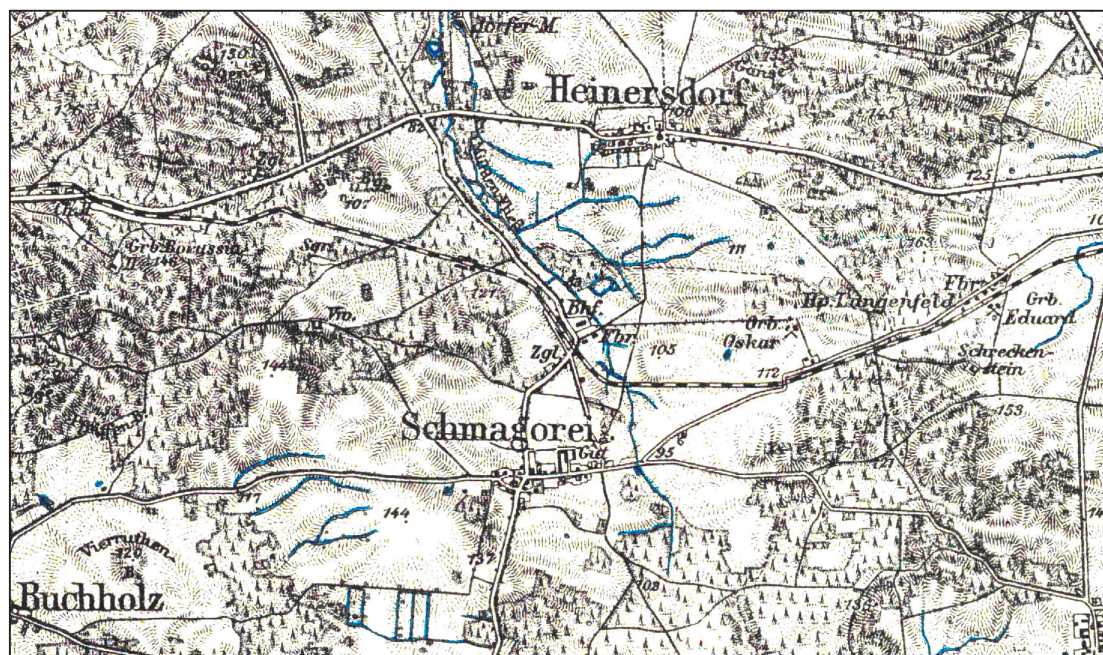

Fig. 6. Fragment mapy w skali 1:100 000 z 1919 r., z zaznaczoną kopalnią Oskar i widoczną kolejką do fabryki brykietów

Schmagorei – Smogórz, Heinersdorf – Drogomin, Buchholz – Grabno, Fbr – fabryka brykietów, Grb – kopalnia, Bhf – dworzec, Zgl – cegielnia, Gut – majątek, Vw – gospodarstwo

Part of map (original scale: 1:100,000) from 1919. Oskar Mine and mine railway marked

Schmagorei – Smogórz, Heinersdorf – Drogomin, Buchholz – Grabno, Fbr – briquette factory, Grb – mine, Bhf – rail station, Zgl – brickyard, Gut – estate, Vw – farm

Początkowo wydobywanie miało miejsce na wschód od Smogórz, przy drodze Smogórz–Długoszyń (fig. 4, 5). Na mapach z XIX w. jeszcze jest widoczna przylegająca od zachodu kopalnia Paul, która w 1904 r. została połączona z kopalnią Oskar. Około 1910 r. wybudowano fabrykę brykietów przy stacji kolejowej w Smogórzach i połączono ją kolejką z kopalnią (fig. 6). Kilka lat później miała miejsce katastrofa – do szybu wydobywczego wdarła się woda i całkowicie go zatopiła (Linke, 2012). Nowy szyb wydrążono na zachód od Smogórz, nie jest on widoczny na żadnych mapach górniczych, a jedynie na jednej z map topograficznych (Deutsche Karte) z 1927 r. Wybudowano także nową kolejkę linową, którą w kolejnych latach przedłużano do następnych szybów.

W 1922 r. nastąpiło połączenie dwóch gwarectw: kopalni Oskar oraz kopalni Borussia, która eksploatowała węgiel na północny zachód od kopalni Oskar (Gontaszewska, 2016). Nowo powstałe gwarectwo przyjęło nazwę Oskarssegen, a kopalnia nazwę Oskar. Eksploatacja od lat 30. XX w. odbywała się w zasadzie wyłącznie na polach górniczych Borussii.

W latach 1929–1936 eksploatowano szyb Otto, pierwotnie należący do kopalni Borussia, znajdujący się na północ od linii kolejowej Ośno–Sulęcinek. Zachowały się kompletne mapy górnicze w skali 1:1000 dla obszaru eksploatowanego tym szybem.

W 1929 r. wydrążono szyb Hoheneichen (Wysokie Dęby) I, bezpośrednio na południe od starych zrobów ko-

palni Borussia (fig. 7, 8), a w 1934 r. – upadową Hoheneichen II. Szyby te zapoczątkowały eksploatację sześciu równoległych siodła, w których występowały dwa pokłady węgla brunatnego o miąższości ok. 2–6 m. Miąższość pozorną węgla (w skutek przeładowania) sięgała niekiedy nawet 18 m. Węgiel w każdym z pokładów był wybierany za pomocą 8–11 głównych chodników na różnych głębokościach (fig. 9).

Szyb Hoheneichen I miał głębokość ok. 50 m i był oddalony ok. 70 m od kolejki linowej. Był połączony najprawdopodobniej taśmociągiem ze stacją załadunkową urobku na wagoniki tej kolejki. Węgiel przed załadunkiem był przesiewany przez sita.

Wjazd do upadowej Hoheneichen II znajdował się bezpośrednio przy końcu kolejki linowej. Urobek z chodników do bunkra (magazynu) był przewożony za pomocą elektrowozów. Niedaleko upadowej znajdowała się cechownia (Zechenhaus) oraz stacja transformatorowa, do której dochodziła linia wysokiego napięcia. Zachowały się oryginalne niemieckie mapy górnicze w skali 1:1000 z lat 1924–1940, obejmujące obszar eksploatowany szybem Hoheneichen I oraz upadową Hoheneichen II.

W kolejnych latach oddawano do eksploatacji następne siodła. Przesuwano się systematycznie na południe i wydłużano bieg kolejki linowej. W 1934 r. oddano do użytku upadową III, a w 1941 r. – szyb IV o głębokości 42 m. Tuż za upadową II kolejka linowa skręcała 90 stopni na

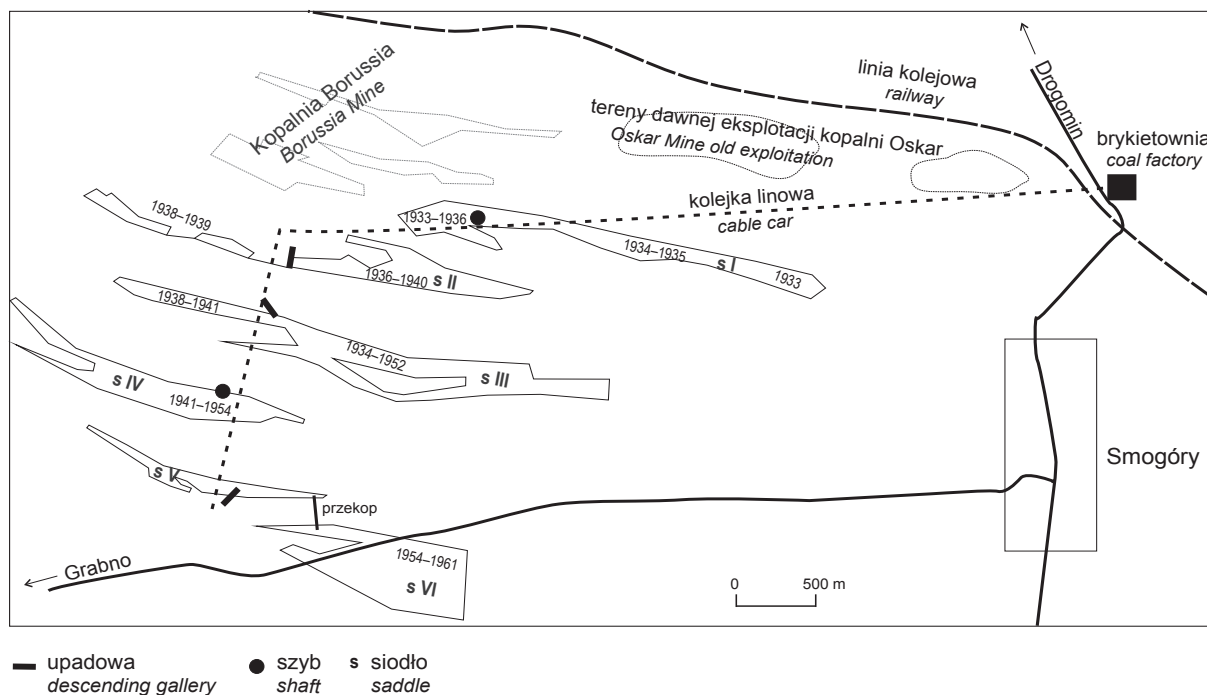

Fig. 7. Fragment mapy *Meßtischblatt* arkusze 3555 Drossen oraz 3556 Zielenzig z zaznaczonym szybem kopalni Oskar, widoczna także kolejka linowa do fabryki brykietów (1937 r.), okres eksploatacji siodła II

Treuhofen – Smogóry, Hoheneichen – Wysokie Dęby, Brikett Fbr – fabryka brykietów, Grube – kopalnia, Bh – dworzec, Gut – majątek

Part of map (original scale: 1:25,000) from 1937. A shaft of the Oskar Mine, coal factory and mine cable railway are marked

Treuhofen – Smogóry, Hoheneichen – Wysokie Dęby, Brikett Fbr – briquette factory, Grube – mine, Bh – railway station, Gut – estate

— upadowa descending gallery ● szyb shaft s siodło saddle

Fig. 8. Szkic kopalni Oskar. Zaznaczono poszczególne siodła, szyby i upadowe oraz lata eksploatacji (na podstawie planu sytuacyjnego złoża zawartego w dokumentacji geologicznej kopalni Smogóry oraz map górniczych)

A sketch of the Oskar Mine. Area and date of exploitation and mine shafts are marked (based on a sketch map of coal deposits from geological documentation of the Smogóry Mine and original mine maps)

Fig. 9. Fragment mapy górniczej w skali 1:1000, siódło I, pokład górny

Part of mine map on scale of 1:1,000, saddle I, upper layer

południe, osiągając docelową długość ponad 5 km. Produkcja w 1937 r. wyniosła 126 015 ton (Suszyński, 1946; Jaros, 1984) – 168 zatrudnionych pracowników (Poborski, 1949).

Szyb IV był eksploatowany do 1954 r., później udostępniono jeszcze dwa ostatnie siódła – V i VI. Oba eksploatowano za pomocą upadowej V, do której przedłużono kolejkę linową. Wykonano także dwie schodowe do siódła VI. Urobek z najbardziej zasobnego siódła VI (eksploatowanego w latach 1954–1961) był transportowany przekopem do upadowej V na odcinku 1–2 km (fig. 2a), a dalej kolejką linową do brykietowni, co było nieekonomiczne. W latach 1954–1955 powstał projekt upadowej VI, jednak nie został on zrealizowany.

Odwierty poszukiwawcze nie wykazały kolejnych siodeł węglowych. Łącznie w latach 1851–1961 wyeksploatowano dziewięć siodeł o biegu zbliżonym do kierunku wschód–zachód i o zapadających niekiedy bardzo stromo skrzydłach.

Węgiel wydobywany w kopalni Oskar był dość kruchy i trudny w transporcie, dlatego w północnej części Smogór, przy linii kolejowej, wybudowano jeszcze przed I wojną światową fabrykę brykietów (fig. 10, 11), do której urobek z szybu transportowano kolejką linową (fig. 8). Wózki miały ładowność 0,34 ton węgla i transportowały urobek na odległość ponad 5 km. Surowy węgiel był poddawany kruszeniu, sortowaniu na sitach, suszeniu, a następnie prasowaniu w brykiety. Część węgla zużywano w kotłowni.

LOSY POWOJENNE – KOPALNIA SMOGÓRY

Po przejściu frontu wojennego w lutym 1945 r. kopalnia została zalana wodą w skutek odłączenia pomp. Dopływ wody wynosił ok. 300 l/s (Suszyński, 1946). Eksploatację wznowiono 5 lutego 1946 r. pod nazwą kopalnia Smogóry. Brykietownię uruchomiono 20 maja 1946 r. (AP ZG sygn. 410/5). Początkowo, wraz z innymi, nie działającymi jeszcze kopalniami (Sieniawa, Długoszyn, Cybinka), funkcjonowała pod nazwą Zjednoczone Kopalnie Węgla Brunatnego i Fabryki Brykietów Ziemi Lubuskiej, z siedzibą w Sulęcinie

i podlegała Dyrekcji Przemysłu Miejsowego w Poznaniu. W czerwcu 1946 r. całość przedsiębiorstwa została przejęta przez Zjednoczenie Przemysłu Węgla Brunatnego w Żarach (Jaros, 1973). Zatrudnienie wzrosło do ok. 150 osób.

Początkowo kopalnia Smogóry dysponowała jednym czynnym szybem – szyb IV (fig. 8). Brykietownia składała się z czterech pras i czterech kotłów, a także z generatorów, co uniezależniało fabrykę od dostaw prądu. Kopalnia cierpiało jednak na brak fachowej kadry i codzienne wydobywanie

Fig. 10. Fabryka brykietów kopalni Oskar w Smogórach, lata 30. XX w. (przedwojenne pocztówki)

Briquette factory of the Oskar Mine in Smogórz, ca. 1930 (postcards)

nie przekraczało 100 ton (Suszyński, 1946). W 1947 r. eksploatowano już 23 chodniki, w każdym używano 14 wozów, a dzienny urobek wynosił ok. 160–170 ton. Borykano się z brakiem części zamiennych, a także fachowej siły roboczej. Szacuje się, że ok. 90% załogi w kopalniach węgla brunatnego stanowili robotnicy, którzy nigdy nie pracowali w przemyśle (Jaros, 1973). Brak niekiedy podstawowych surowców (np. skórzanych pasów przenoszących napęd) powodował długie przestoje. 10 grudnia 1946 r. z powodu nieuwagi palacza doszło do wybuchu kotła parowego – zbyt niski poziom wody doprowadził do odsłonięcia płomienia. Brak jednego z kotłów, a więc dostatecznej ilości

pary, znacznie obniżył możliwości produkcyjne brykietowni (AP ZG sygn. 410/4).

W 1951 r. kopalnia została połączona z kopalnią Sieniawa, tworząc przedsiębiorstwo pod nazwą Smogórz-Sieniawa. Wydobyte węgla w 1957 r. wynosiło 75 477 ton, w 1958 r. – 73 339 ton, w 1959 r. – 63 739 ton, a w 1960 r. – 64 132 tony. Całość urobku trafiała do brykietowni w Smogórach (AP ZG sygn. 2099/964).

Z powodu wyczerpania się zasobów węgla w siodle VI (powyżej zwierciadła wody) oraz braku kolejnych siodeł możliwych do eksploatacji kopalnię Smogórz zlikwidowano 31 grudnia 1961 r. Brykietownia działała nieco dłużej, od 1962 r. dowożono do niej węgiel z odległej o 70 km kopalni Sieniawa.

Fabrykę brykietów rozebrano, a na jej miejscu wybudowano halę produkcyjną, obecnie w ruinie. Jedyne ocalałe budynki związane z kopalnią Smogórz to domy górnicze (obecnie budynki komunalne) oraz nieczynna stacja kolejowa.

W miejscach eksploatacji (oprócz licznych deformacji terenu i zapadlisk) można jedynie napotkać resztki fundamentów wsporników kolejki linowej i wież wyciągowych (fig. 12).

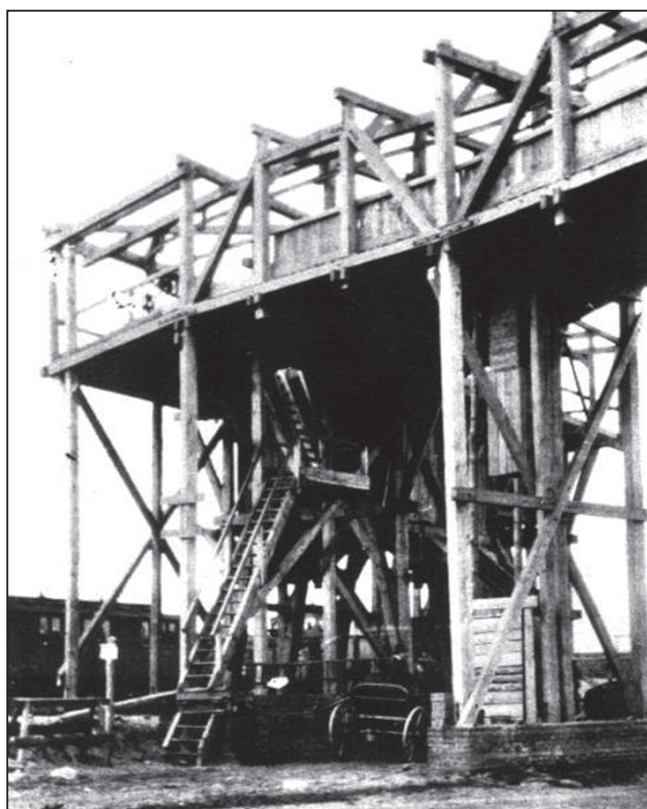

Fig. 11. Miejsce załadunku przy dworcu. W drewnianej obudowie u góry jest pętla kolejki linowej prowadzącej od szybu do fabryki brykietów i dalej na dworzec kolejowy, ok. 1910 r. (Linke, 2012)

Loading space at the railway station. Cable car loop (in wooden casing) on the top. Cable car connected shafts with the briquette factory and railway station, ca. 1910 (Linke, 2012)

Fig. 12. Zapadliska w miejscu eksploatacji siodła VI (fot. A. Gontaszewska, 2016)

Sink holes above saddle VI (photo by A. Gontaszewska, 2016)

PODSUMOWANIE

Przed 1945 r. na tzw. Ziemiach Zachodnich funkcjonowało 58 kopalń węgla brunatnego, pięć brykietowni oraz siedem elektrowni wykorzystujących węgiel brunatny. Łączne wydobycie sięgało prawie 5,5 mln ton. Zaledwie 10 z nich (w tym kopalnia odkrywkowa w Turosszowie) podjęło pracę po 1945 r. (Jaros, 1973). Po zdecydowanej większości tych przedsiębiorstw nie pozostał prawie żaden ślad.

Również w rejonie Ośna Lubuskiego, gdzie do 1961 r. działała kopalnia zatrudniająca prawie 200 osób, historia górnictwa węgla brunatnego uległa znacznemu zatarciu. Nie zachowały się prawie żadne materialne pozostałości infrastruktury kopalnianej, brak jest także przekazów ust-

nych. Pojedyncze wspomnienia o kopalniach znaleźć można w materiałach niemieckich publikowanych przez dawnych mieszkańców tych ziem (Linke, 2012).

Problemem jest też dotarcie do materiałów archiwalnych, szczególnie przedwojennych, które zostały rozproszone po wielu archiwach, a w części także zniszczone. Dostępne są dokumenty związane z nadaniami górniczymi, natomiast mapy górnicze są niekompletne.

Niniejszy artykuł z pewnością nie opisuje wyczerpująco dziejów kopalni Oskar, lecz w miarę „odkrywania” nowych materiałów archiwalnych w historii tej kopalni powinno być coraz mniej luk.

LITERATURA

- CRAMER H., 1872 — Beiträge zur Geschichte des Bergbaues in der Provinz Brandenburg. Heft 1. Kreis Sternberg, Halle.
- GONTASZEWSKA A., 2011 — The remains of lignite mining in Zielona Góra. *W:* 11. Altbergbau — Kolloquium. Wrocław, 3–11. 2011 r.: 338–348. VGE Verlag GmbH, Essen.
- GONTASZEWSKA A., 2015a — Eksploatacja węgla brunatnego w regionie lubuskim. *W:* Wydobycie węgla brunatnego i rekultywacja terenów pogórnich w regionie lubuskim (red. A. Greinert): 94–146. Oficyna Wydawnicza UZ, Zielona Góra.
- GONTASZEWSKA A., 2015b — Losy kopalń węgla brunatnego na Ziemi Lubuskiej po 1945 roku. *W:* Ziemia Lubuska. Dziedzictwo kulturowe i tożsamość regionu w perspektywie powojennego siedemdziesięciolecia (red. T. Nodzyński, M. Tureczek): 77–87. Polskie Towarzystwo Historyczne, Zielona Góra–Gorzów Wielkopolski.
- GONTASZEWSKA A., 2015c — Zarys historii górnictwa węgla brunatnego w okolicy Ośna Lubuskiego i Sulęcina (Ziemia Lubuska). *Hereditas Minariorum*, 2: 51–65.
- GONTASZEWSKA A., 2016 — Kopalnia węgla brunatnego „Borussia” koło Ośna Lubuskiego. *Zesz. Nauk. Uniwersytetu Zielonogórskiego*, 162 [w druku].
- GONTASZEWSKA A., KRAIŃSKI A., 2010 — „Consolidierte Grünberger Gruben” — zarys historii. *W:* Dzieje górnictwa — element europejskiego dziedzictwa kultury. T. 3.: 11–122. Oficyna Wydaw. Politechniki Wrocławskiej, Wrocław.
- GUMPRECHT A., 1952 — Zasady górnictwa węgla brunatnego. Państw. Wydaw. Tech., Katowice.
- JAROS J., 1973 — Historia górnictwa węglowego w Polsce Ludowej. PWN, Warszawa, Kraków.
- JAROS J., 1984 — Słownik historyczny kopalń węgla na ziemiach polskich. Śląski Instytut Naukowy, Katowice.
- KLEIN G., 1927 — Handbuch für den deutschen Braunkohlenbergbau, I Band. Verlag von Wilhelm Knapp, Halle.
- KLÖDEN K. F., 1829 — Beiträge zur mineralogischen und geognostischen Kenntniß der Mark Brandenbrug, Stück 2, Berlin.
- KUPETZ M., 1997 — Geologischer Bau und Genese der Stauchendormoräne Muskauer Faltenbogen. *Brandenburgische Geowiss. Beitr.*, 4, 2: 1–20.
- LINKE H.W., 2012 — Rittergutsdörfer: Kohlow, Zerbow, Schmagorei und Lieben. BoD Book on Demand, Norderstedt.
- MOJSKI J.E., 2005 — Ziemie polskie w czwartorzędzie. Państwowy Instytut Geologiczny, Warszawa.
- PIETZSCH K., 1925 — Die Braunkohlen Deutschlands. *W:* Handbuch der Geologie und Bodenschätze Deutschlands. Abt. III, Band 1. Gebruder Borntraeger, Berlin
- PLETTNER F., 1852 — Die Braunkohle in der Mark Brandenburg Ihre Verbreitung und Lagerung. Hertz, Berlin.
- POBORSKI C., 1949 — Geologia złóż węgla brunatnego. *W:* Węgiel brunatny w zachodniej Polsce, Katowice.
- SPERLING D., 2004 — Historisches Wörterbuch zum Braunkohlenbergbau und zum Bergrecht. Förderverein Kulturlandschaft Niederlausitz e.V., Cottbus.
- SUSZYŃSKI K., 1946 — Węgiel brunatny w planie 3letnim. *Prz. Górn.*, 1–4: 33–41.
- URBAŃSKI K., 2002 — Deformacje glaciektoneczne na Ziemi Lubuskiej. *Zesz. Nauk. Uniwersytetu Zielonogórskiego*, 129: 159–173.
- WEDDE R.-G., 2012 — Braunkohlentiefbau in Ostbrandenburg. Über den historischen Braunkohlenbergbau zwischen Hohensfinow (Landkreis Barnim) und Henzendorf (Landkreis Oder-Spree). Brandenburg. Geowiss. Beitr.
- ŻABA J., 1978 — Historia eksploatacji surowców mineralnych. *W:* Surowce mineralne Ziemi Lubuskiej (red. S. Kozłowski): 9–24. Wydaw. Geol., Warszawa.
- Materiały Archiwum Państwowego w Zielonej Górze (AP ZG):**
- AKTA kopalni i brykietowni w Smogórach oraz inne akta organizacyjne. Kopalnia Węgla Brunatnego w Ośnie Lubuskim, **sygn. 410/5**.
- BILANS zasobów węgla brunatnego, Kopalnia Węgla Brunatnego „Sieniawa” w Sieniawie Lubuskiej, **sygn. 2099/964**.
- DOKUMENTACJA techniczna. Kopalnia Węgla Brunatnego w Ośnie Lubuskim, **sygn. 410/4**.
- Materiały Landeshauptarchiv Sachsen-Anhalt (LS-A):**
- BERECHTSAME der Braunkohlenmutung „Bergsegen” bei Schmagorei, Kr. Sternberg. **F 38, XVa B Nr 16**.
- BERECHTSAME der Braunkohlenmutung „Carl” bei Schmagorei, Kr. Sternberg. **F 38, XVa C Nr 25**.
- BERECHTSAME der Braunkohlenmutung „Oscar” bei Schmagorei Kr. Weststernberg. **F 38, XVa O Nr 11**.
- KONSOLIDATION der Braunkohlengruben „Bergsegen”, „Carl”, „Ferdinand” und „Rudolph” bei Schmagorei unter dem Namen „Carlsglück”. **F 38, XVa C Nr 103**.

Konsolidation der Braunkohlengruben „Oscars Segen”, „Heleneskrone”, „Gneist”, „Elisabeths Ruhe”, „Adolphs Wille”, „Simson”, „Louis Hoffnung”, „Azur”, „Amor”, „Tobias”, „Deutschland”, „Hans”, „Waldemar”, „Johanna”, „Charlotte” und „Carl” bei Klein Kirschbaum, Drossen und Schmagorei unter dem Namen „Borussia”. **F 38, XVa B Nr 168.**

Konsolidation der Braunkohlengruben „Carlsglück”, „Hugosfeld”, „Oskar”, „Raimund”, „Nachod”, „Paulus”, „Salitz”, „Virchow”, „Brav”, „Roon”, „Hübsch”, „Moltke”, „Großvater”, „Clärchen”, „Kronprinz”, „Bismark” bei Schmagorei und „Curt” bei Heinersdorf unter dem Namen Grube "Oskar" bei Schmagorei, Kr. Weststernberg. **F 38, XVa O Nr 72.**

SUMMARY

Despite the relatively short time that has elapsed since the end of lignite mining in the Ośno Lubuskie region, the history of mining has been nearly completely forgotten. Unfortunately, there are not too many preserved archival materials relating to mines. German archives contain documents relating legal property rights, sketches of mining fields, or ownership documents. Mining maps, scattered across many archives, are preserved only in residual forms. The contemporary bibliography which mentions the mines from the Ośno Lubuskie region is very poor. The earliest known description of the occurrence of lignite deposits in Brandenburg is presented by Klöden (Klöden, 1829), another work of 1852 presents descriptions of drilling profiles, the author also mentions several mines (Plettner, 1852). Very accurate description of the history of the lignite discovery and its mining in Brandenburg is presented by Cramer (Cramer, 1872). Brief descriptions of both pre- and post-war history of lignite mining can also be found in the works of the present author (Gontaszewska, 2015a–c, 2016).

The lignite deposits in this region were known probably long before the commence of operation, since the lignite seams occur locally at very shallow depths, and even on the ground surface. Lignite seams exploration started on a mass scale in the 1940s and 1950s when numerous mines were set up, like in other regions of Brandenburg, Lower Silesia and Lusatia (Gontaszewska, Kraiński, 2010, 2011).

The oldest preserved acts of conferment of mining fields (Mutung) in the discussed region refer to the Carl in Smogóry of 1851. The Oskar Mine in Smogóry (Ger. Schmagorei, then Treuhofen) has its origins in 1860, when the application (Mutung) for granting a mining field named Oscar was submitted. However, it can be stated that the mine is even older, since, in the following years, it incorporated

the mentioned field Carl which, together with other fields, formed the Carlsglück field in 1865. In 1904, there was a consolidation of 16 mining fields, *i.e.* Carlsglück and Oskar under the name Oscar. The Oskar Mine belonged to the owner of von Bohtz assets and then to the mining guild Oskar (later Oskarssegen), which, in turn, became the property of the company “Anhaltische Kohlenwerke in Halle”. Initially, mining took place east of Smogóry, along the route Smogóry–Długoszyn (Figs. 4–6). In approximately 1910, a briquette factory was built near the railway station in Smogóry and was connected with the mine by a cable railway.

During the 1930s, the operation moved northwest of Smogóry, after taking over the mining fields of the Borussia Mine (Figs. 7, 8). The new cable railway with the length of 6 km was built. Nine coal saddles were exploited here until 1961.

The geological conditions for exploitation were quite complicated and conditioned by glacitectonic deformation (Figs. 1, 2). Lignite seams were relatively thin and highly variable. To the northeast of Smogóry, lignite occurred in the form of nine saddles that were exploited successively towards the south. The layout of the saddles was close to the east-west direction, and their wings collapsed sometimes very steeply. The deposit was made available, depending on the conditions, through the mine shafts or descending galleries (Fig. 8). Mining was conducted only to the depth of groundwater level. Lignite was exploited by room and pillar retreat mining, just as in all nearby mines (Gumprecht, 1952). In the 1930s, the underground transport along the main drifts was provided with the use of electric locomotives (until 1961), whereas on the surface – with the use of a cable railway. Production in 1937 amounted to 126,015 t and in 1960 – 64,132 t.

